

*Бородій Андрій
(Кам'янець-Подільський)*

ЄВРЕЙСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ В АГРАРНИХ ВІДНОСИНАХ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Проблема залучення євреїв до сільського господарства існувала довгий час в усіх країнах Європи. Найбільшого розвитку у зв'язку з великою кількістю єврейського населення вона набула в Росії. Дане питання найкраще розглянуто у роботі Мацюка О.¹

Також даної проблеми торкалися в своїх працях І.Г Самарцев², І.М. Погребінська³, В.К. Гульдман⁴, В.П. Рибінський⁵, Я.С. Хонігсман і А.Я. Найман⁶, М.Г. Щербак, Н.О. Щербак⁷, М. Шестопап⁸, Л.О. Щур⁹.

Найбільш характерною особливістю економічного побуту євреїв, яка різко відрізняє їх від інших народів Росії, є звичайно історична відірваність від землі. Безперечно, що для іудеїв, які здавна займаються ремеслами, торгівлею та іншими промислами, повернення до землі пов'язане з серйозним руйнуванням усіх колишніх звичок.

На початку ХІХ ст. з 90,6% євреїв, що мешкали по селах, торгували горілкою (шинкарство), а решта жили з торгівлі й різного прибутку. Безпосереднє трудове хліборобство не знало євреїв¹⁰.

Ставлення євреїв до землеробської праці було переважно негативним. Це зумовлювалось по-перше, позицією влади до єврейського землеволодіння і землекористування, а по-друге, релігійною заборонаю євреям займатись сільськогосподарською працею. Останнє мало особливо важливе значення. Основою іудейської віри є вчення Талмуду. Воно просякнуте очікуванням приходу Месії й утримує єврейство в осібності від інших народів. За Талмудом іудеї насамперед мусять вважати своє перебування в кожній іншій землі, окрім Палестини, за полон. З нього визволить їх прихід Месії, а тому вони мусять спрямовувати всю свою діяльність на заняття, які, прив'язуючи їх до чужої землі, дають їм можливість вийти з неї з усіма придбаннями. З того, насамперед впливає, по-перше, що хліборобську працю у діаспорі, яка найбільше прив'язує до землі, Талмуд не рекомендує; по-друге, перебуваючи в полоні, але вважаючи себе за перший народ у світі, євреї мають вибирати собі таку діяльність, яка, не вимагаючи важкої праці, дає найбільше можливостей для панування над рештою людей¹¹.

Проте певне відношення до сільського господарства частина іудеїв все ж таки мала. Традиційним напрямом участі євреїв в економіці Подільської губернії була оренда землі. З розвитком товарно-грошових відносин, особливо після реформи 1861 року, зросла роль крупних орендарів-євреїв, які, в свою чергу, здавали землю в суборенду селянам. Таким чином частина селянських господарств інтегрувалась в систему ринкових відносин. Продукція постійно надходила на ринок, тому що гроші були необхідні для орендної плати, купівлі реманенту тощо. Після реформи 1861 р. деякі поміщики не могли інтегруватись в нову систему економічних відносин і змушені були здавати землю в оренду, або й взагалі її продавати. Це співпадало з інтересами євреїв-орендарів, які іноді мали непоганий прибуток¹².

Переважно власниками маєтків на Поділлі були поляки. Але часто польська шляхта не хотіла „витрачати час” на вирішення господарських проблем своїх маєтків і віддавала їх в оренду людям, які б могли забезпечити їм стабільне надходження прибутків. Цими людьми в багатьох випадках ставали євреї, які були особисто вільними, в міру освіченими, прислужливими і не мали ніяких зв'язків з місцевими селянами¹³.

Після невдалого повстання 1863 р. польські поміщики, які не звикли господарювати при вільній праці, „залізли по вуха в борги”, і не мали оборотного капіталу. Бажаючи відомстити своїм колишнім

кріпакам за невдачу повстання і через зустрінуто з їхньої сторони протидію, передали, за досить невеликими виключеннями, свої маєтки на більш чи менш тривалі строки в орендне володіння євреям. Одним прямо, іншим - під чужими іменами. Ті, що не віддали маєтки в оренду, надали євреям всі оброчні статті, і всі грошові справи по економіям, що торкались розрахунку з селянами, не бажаючи мати з ними ніякого зіткнення. Навіть деякі російські землевласники наслідували приклад поляків¹⁴.

Досить часто таке орендаторство ставало трагедією як для селян, так і для євреїв. Адже часто останні не були зацікавлені у розвитку сільського господарства і намагались одержати найвищі прибутки за короткий проміжок часу, щоб віддавати належну частину власнику маєтку, а собі залишити найбільше. Це, з одного боку, призводило до розорення частини селянських господарств і виснаження ґрунтів, а з іншого – до селянських заворушень і погромів¹⁵. Першими жертвами таких економічних відносин ставали євреї-орендарі, яких селяни вважали основними винуватцями свого злиденного життя. Піднімаючись на повстання, селяни в першу чергу знищували все, що пов'язане з євреями.

Після 1861 р. процес скуповування землі євреями пішов жвавіше. Хоча офіційно, на той час, ними було набуто не багато землі: на Київщині сім маєтків чи 5940 десятин, на Поділлі один площею 9770 десятин, на Волині чотири площею 2.193 десятини¹⁶. Сучасники тих подій писали: „Євреї-капіталісти закупають на власність чи орендують маєтки на Правобережній Україні. Подальшому набуттю перешкодила заборона 1863 р. набувати маєтки на Правобережжі. Але іудеї обходять ту заборону, купуючи маєтки на чуже ім'я й гарантуючи себе при тому у відношенні до осіб, чийм іменем вони скористались, тривалою орендою й векселями, що часто перевищували ту суму, яку заплачено за маєток”¹⁷. У губерніях Київській, Волинській, Подільській у 1868 р. був в оренді 701 поміщицький маєток із 5143¹⁸.

У 1872 р. на Київщині, Поділлі, і Волині 914 євреїв орендували в 914 маєтках 516958 десятин землі, сплачували поміщикам 1509 тис. карбованців, і мали прибуток 3600 тис. крб.¹⁹

Київський цивільний губернатор у 1878 р. висловив думку: „Дивлячись на вищесказане, було б справедливо законодавчим шляхом заборонити євреям купувати в краї земельну власність і орендувати її. Дана справа була б своєчасною, так як кількість євреїв-орендарів з кожним роком збільшується і вже досить значна. За сучасними свідченнями (1878 р. – *Авт.*) таких оренд в Київській губернії 224: маєтки, що входять до їх складу, займають 166,779 десятин, а орендна плата досягла 746829 крб. 56 копійок в рік”²⁰.

Оренди поділялися на три категорії: оренда маєтків, оренда землі і оренда шинків. Серед простого народу передача чого-небудь в оренду іншому – не супроводжувалася ніякими формальними умовами. Про все домовлялися на словах, а іноді при свідках. Якщо ж віддається в орендне утримання корчма чи шинок і при цьому єврею, то вважається необхідним укласти формальну угоду. У випадку недотримання з будь-якої сторони умов, йде скарга у повітовий суд, і ображений задовольняється. Передача в оренду поля відбувається таким чином: орендатор повинен за свій рахунок зорати його, засіяти і зібрати хліб. Поділ йде таким чином: собі за насіння і працю дві копи, а власнику землі третю копу. В обов'язки орендатора входить і привезення урожаю власнику землі. Віддається ще земля і так: власник сам має зорати ниву, а орендатор засіє своїм зерном. Після цього поділ йде вже порівно²¹.

Згідно „Сборника сведений о Подольской Губернии” за 1882 р. в орендне утримання маєтки віддаються, майже виключно євреям, які заорендували на даний час біля 20% земель приватного володіння, що оброблялись. „Орендуючи землю за порівняно низькими цінами (в середньому по 5 крб. 23 коп., за 1 десятину), євреї роздавали значну частину її за більш високу плату (здольщину або гроші) селянам. У тих випадках, коли купці-євреї господарювали в орендованих маєтках самі,

становище останніх значно погіршувалось. Як свідчили очевидці, „грунти не удобрюються, сади і ліси знищуються і взагалі маєтки розорюються, бо євреї орендарі прагнуть до швидкого збагачення при дуже малій затраті капіталу”²². Стан ведення господарства в маєтках, що купили собі російські дворяни, не має можливості побачити, так як нові покупці передусім намагаються розбудувати свій маєток, щоб надалі отримувати дохід на затрачений капітал²³.

„Устремління євреїв до орендування, – читаємо в дослідженні Правобережжя П. Чубинського – нітрохи ще не вказує на їх нахил до господарства. Вони беруться за сільське господарство тому, що в наш час воно їм дає гарні бариші”²⁴.

Виникає запитання: „Як же можуть іудеї-орендарі отримувати з маєтків більше користі, ніж самі поміщики, та орендарі інших національностей?” Справа не в тому, що у них краща хліборобська техніка чи господарські знання, просто оренда для єврея це тільки привід. Майже немає єврея, який був би просто господарем-орендарем. Якщо він не держить „шинка”, крамнички, що є улюбленим його заняттям, то в кожному разі він скупщик хліба, тютюну, прядива, худоби й інших сільських продуктів і, нарешті сільський лихвар²⁵.

У кінці XIX ст. орендування стає основним заняттям євреїв, відтіснивши торгівлю на другий план. Хоча законодавчі акти 1863 і 1865 рр. забороняли євреям тримати землю в оренді, вони різними шляхами і методами намагались обійти закон, який обмежував їх права. Євреї уклали угоди з поляками на оренду землі, маєтків на довгі строки – 30, 60 і навіть 80 років за високу плату. Ці фальсифіковані угоди на руку і полякам, і євреям²⁶.

Крім поляків, євреї уклали угоди на орендування і з російськими власниками на маєтки, придбані від казни. Ця співпраця з останніми мала позитивне значення для євреїв. Саме поміщики домагалися пом’якшення заборони на єврейські земельні оренди. Указом від 8 грудня 1867 р. було визначено: „євреї можуть бути винокурами і орендарями корчми, а також орендними утримувачами при маєтках, млинах, бурякоцукрових, скляних, винокурних та інших заводах, завідування якими вимагало технічних знань і деякого оборотного капіталу. Але при цьому євреям заборонялось брати в оренду або в управління цілі маєтки, а також земельні угіддя, що входили до складу останніх”²⁷.

Не зважаючи на ці поступки з боку царського уряду, незаконна оренда і далі процвітала. Так, ксьондз Колимського костьола Балтського повіту Шимбарський здав в оренду євреям 30 десятин, які належали костьола, за 250 крб. Щоб обійти закон, ксьондз за усною домовленістю передав цю землю збіднілій поміщиці Марії Хоментовській. Остання, в свою чергу, передала євреям Тимешпольському, Ванатику і Штульману, а вони роздали її за частку врожаю селянам²⁸. Таких прикладів можна навести багато. Хоча часто єврейське населення йшло чесним шляхом і купувало маєтки офіційно. Наприклад, Подільською Палатою Громадянського Суду засвідчено продаж петербургському купцю єврею Габелю Гинцбургу маєтку, поселень Могильна, Заваль, Сальков поміщиком Іваном Печорським. Плата становить 306000 крб. за 9244 десятини і 193 сажні і селян 586 і 178 в перших двох селах, а Сальків заселено людьми вільного стану²⁹.

У кінці XIX ст. царський уряд розгорнув широку кампанію по відчуженню євреїв від орендування землі, млинів, заводів у володарів маєтків. Для прикладу 1890 р. поліцейський урядник Староушицького повіту домігся розірвання угоди про оренду землі староушицькими євреями Йоськом і Геритком Пандами у поміщиці с. Дурняково Цівінської³⁰.

Негативно вплинули на розвиток орендних відносин „Тимчасові правила” від 3 травня 1882 р., які діяли до 1904 р.³¹

Згідно „Тимчасових правил”, селянській общині надавалось право виселяти із села іудеїв. Селяни з успіхом вводили цей закон в життя. Це засвідчують архівні матеріали. 3 червня 1900 року Летичівський повітовий справник повідомив у письмовому вигляді Подільського губернатора, що селяни с. Гармаки Летичівського повіту вимагають негайного виселення всіх євреїв з сім’ями із села³².

Але існували й інша сторона „медалі”. Архівні джерела переконливо характеризують це. З числа іудеїв, що проживали в селі Тарасівка тільки три сім’ї Дувіда Рижного, Моішки Розенштейна та Янкеля Кудельмана розміщені в селянських хатах. Але і вони, як поселені наперекір закону 3 травня, мають бути виселені з села Тарасівки. Інші ж 8 сімей розміщені в поміщицьких будинках і одна в церковному. Селяни нічого проти всіх вказаних євреїв не мають, крім Бенюмена Розенштейна, що тримає поміщицький водяний млин. Всі ці іудеї займаються торгівлею і ремеслом, землю ж у селян ніхто не орендує, крім єврея Лейби Рижного, що орендує землю в поміщика Реута, в будинку якого і живе³³.

На відміну від великого єврейського землеволодіння, поява якого була наслідком об’єктивних економічних процесів, дрібне вводилось в Російській державі і, зокрема, на Поділлі адміністративними заходами зверху.

На початку XIX ст. в царській Росії виникла ідея оселити євреїв на землі і перевести в стан хліборобів. Було видано ряд законодавчих актів 1804, 1835, 1844 рр. Згідно них євреям надавався наділ 5-8 гектарів з державних земель, який не можна було продавати, здавати в оренду. Впроваджувалися різні пільги для хліборобів. У 1849 р. утворено спеціальні ощадні каси і допомогові каси для євреїв-поселенців³⁴.

Єврейська колонізація на Поділлі натрапляла на перешкоди: бракувало коштів і вільних добрих земель. Багато важили труднощі щодо переходу євреїв на землю, які повстали з боку самих єврейських громад. 8 лютого Київський губернатор писав: „єврейські товариства різними методами намагаються протидіяти переходу своїх одновірців у землероби...”³⁵ Значна частина євреїв ставала колоністами з метою уникнути рекрутського обов’язку, від якого поселенців звільняли.

Щодо успіхів землеробства, то в історичній літературі можна зустріти досить суперечливі свідчення. Але навіть скептики визнавали, що все ж частина колоністів господарювала вправно. Однак мова йде про друге або третє покоління переселенців. З метою прищепити колоністам навички хліборобства, уряд селив в єврейську колонію одну-дві німецькі родини, яким також надавались значні пільги³⁶.

Безперечно, єврейські хліборобські колонії Подільської губернії в історії єврейського землеволодіння мають чимале значення й вимагають до себе більшої уваги.

Новий період в історії єврейських хліборобських колоній у межах Південно-Західного краю почався тоді, коли в управлінні краєм 1852 р. заступив кн. Васильчиков. Було збільшено допомогу переселенцям, зменшено термін перепису в хлібороби, створено губернські комітети для переселення євреїв³⁷.

Внаслідок великої кількості бажаючих стати землеробами швидко почала проявлятися нестача земельних угідь. Щодо Поділля, то тут вакантних земель у січні 1853 р. було 39989 десятин. Тільки ж ці землі не можна було віддати євреям на поселення, бо на них треба було оселити 2267 родин колишньої польської шляхти, що їх наказано повернути на скарбові землі; для цих родин треба було 34005 десятин, а решту – в запас³⁸.

Подільський комітет про переселення євреїв порушив клопотання, щоб виділити частину цих земель і оселити на них євреїв³⁹. Міністр державного майна дозволив виділити для цього 4000 десятин і утворити на них ділянки по 20 десятин.

Крім поселень на скарбових землях, євреї також поселялись на поміщицьких та на землях своїх одновірців. Були також заможні євреї, які виявляли намір за власні кошти купувати земельні ділянки для заснування землеробських поселень. Кам’янецький купець Леба Фітерман просив продати йому землю для поселення 100 єврейських родин⁴⁰. Купець третьої гільдії Янкель Хасін хотів придбати у Балтському повіті земельну ділянку і поселити на ній 20 єврейських колоністів⁴¹. Як правило місцева адміністрація відмовляла у таких клопотаннях, обвинувачуючи прохачів у намірах придбати земельні ділянки з метою подальшої їх спекуляції⁴².

У 1850 р. засновано єврейську колонію Богачівка Балтського повіту. Колонія була створена на державній землі. Переселилося сюди 90 єврейських родин, які склалися з 637 чоловіків та 445 жінок⁴³.

У Летичівському повіті у 1850-1852 рр. біля с. Коричинці в Домського-Римові була створена колонія Веселець – єдина в Подільській губернії на орендованій поміщицькій землі⁴⁴.

У наступні роки кількість єврейських колоній і мешканців у них збільшувалось. До кінця 1851 р. до згаданих вище колоній додалися ще колонії: Гельбинівка, Гершуня, Кулачівка в Балтському повіті, Дубовий Став Проскурівського повіту та інші⁴⁵.

Найбільше колоній було в Балтському та Летичівському повітах. У них мешкало 1034 єврейські сім'ї загальною кількістю населення 10397 осіб, які володіли 18265 десятинами землі. Таке територіальне розміщення їх пояснюється тим, що в цих повітах було найбільше казенних маєтків, придатних для поселення євреїв⁴⁶.

На Поділлі існували колонії: а) в Ушицькому повіті при м. Калос – 175 десятин; б) в Літинському повіті колонія Киманівка – 181 десятина; в) Ольгопільському повіті колонія Кузьмин – 293 десятини; г) у Летичівському повіті колонія Старозакревський Майдан – 650 десятин; д) у Балтському повіті – Голіче, Валятка, Гершунівка, Богачівка, Гельбіновка, Чабанова, Маншурова, Кулачівка, Покутина, Абазівка, разом 8112 десятин; всього на Поділлі 9114 десятин⁴⁷.

Становище єврейських землеробських колоній було складне. Урядовці, що оглядали поселення Балтського повіту, повідомляли: „Всі вони, за виключенням не багатьох, знаходяться в стані бідності, а значна частина майже в злиднях”⁴⁸.

В.К. Гульдман відзначав: „І це не дивно, чого можна чекати від шапкарів, чоботарів, маклерів, які стали офіційно хліборобами, заради тих пільг, які були подаровані цьому стану”⁴⁹.

Зокрема, в колонії Абазівка (2800 дес. землі.), замість 140 сімей живуть 71, і ті не в повному складі. Вони постійно від'їжджають в Балту, де за прикладом інших займаються дрібною торгівлею⁵⁰.

Єврейські колонії на державних землях підпорядковуються головному управлінню Міністерства державного майна, а на місцях ними управляла палата державного майна. Управління в самих колоніях організовувалось неоднаково. Частина підпорядковувались сільським управам, іншими керували старшини, а в деяких не було управління⁵¹.

Перепис 1897 р. засвідчив, що лише 1,94% від усіх євреїв безпосередньо займалось сільським господарством⁵². У роки реакції (1908-1912) багато євреїв було вигнано із сільської місцевості. Їм заборонялось займатись землеробством, вони позбавлялись права пересування й володіння нерухомою власністю на селі. Перед першою світовою війною євреям у деяких районах „смуги осілості” було дозволено жити в селах і займатись сільським господарством. Навесні 1914 р. в Україні налічувалось 27 єврейських колоній, у яких проживало приблизно 27 тис. осіб⁵³.

Такі низькі цифри можна пояснити тим, що спочатку царський уряд указом від 22 жовтня 1859 р. зупинив поселення євреїв на казенних землях західних губерній, а згодом узагалі втратив зацікавленість до нього (припинилося виділення земельних ділянок для поселення, надання грошової допомоги на заведення господарства і т.д.). Втратили привабливість і деякі пільги, які надавалися євреям-землеробам. Зокрема, в результаті військової реформи була скасована рекрутська повинність. До того ж, при створенні землеробських колоній царський уряд не врахував віковий фактор і в землероби пішли в основному євреї, які давно перейшли середній вік, а тому не змогли в повній мірі й швидко освоїти секрети хліборобської праці й продуктивно працювати⁵⁴. Але головною причиною, на наш погляд, було те, що царизмові не вдалося зламати традиційної спрямованості економічного життя євреїв на торгівлю, ремесла й промисли, ставлення до землеробської праці.

Отже, особливою сторінкою життя іудеїв була їхня участь у сільськогосподарському виробництві. Існує думка, що євреї ніколи не займались землеробством, але це не зовсім так. Тривалий час євреї

і справді майже не займалися сільським господарством. Але це зумовлювалося не їхнім небажанням, а політикою правлячих кіл тих держав, де вони мешкали. З приєднанням Правобережної України до Російської імперії можливості займатися сільським господарством дещо розширилися. Тому іудеї регіону виявили досить високу активність в орендних земельних відносинах. Поширення орендаторства пояснюється тим, що євреї тривалий час не мали права мати землю у приватній власності. Тим часом, земля завжди цікавила заможну частину єврейства, оскільки це був найкращий спосіб вигідно вкласти свій капітал. Тільки у середині ХІХ ст. російський уряд дозволив їм купувати землю.

Особливо активізувалась діяльність євреїв на земельному ринку після реформи 1861 р. У краї тоді з'явилася група людей, яка володіла великими ділянками землі. У той же час оренда землі панських маєтків, шинків та млинів, посередництво, збирання податків, робили євреїв в очах місцевого населення визискувачами, прихильниками поміщиків та офіційних російських властей і не дивно, що завжди під час великих заворушень гнів повсталих селян спрямовувався однаково, як на панів, так і на євреїв.

У середині ХІХ ст. поряд із великим єврейським землеволодінням з'явилося і дрібне. На відмінну від першого, воно вводилося зверху, адміністративними заходами. Для цього царизм прийняв ряд законів, які надавали пільги євреям, охочим безпосередньо займатись землеробством. Як наслідок, в багатьох повітах губерній виникли єврейські землеробські колонії, проте їхня кількість і чисельність мешканців були не великими. Більшість переселенців-євреїв своє життя на новому місці не поліпшили. Ідея залучення євреїв до землеробства не охопила значні єврейські маси краю. Адже неможливо одним розписом пера змусити людей докорінно змінити уклад свого життя. До того ж, наприкінці ХІХ ст. російський уряд повністю згорнув допомогу євреям, які переходили в землеробство. І знову розпочався процес їхнього повернення у попередній „міщанський стан”. Але частина іудеїв продовжувала займатися землеробством і досягла в цьому певних успіхів. У повсякденному спілкуванні з трудящими-українцями, росіянами та поляками, у спільній праці більшість євреїв виявила прагнення жити з усіма в мирі й злагоді.

Анотація

В даній статті описується стан єврейського землеволодіння та землекористування в Подільській губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Annotation

The given article describes the state of Jewish land-owning and land-tenure in the Podilska province from the end of the second half of the XIX-century till the beginning of the XX century.

¹ Мацюк О. Аграризація жидівства України. – Прага, 1932. – 178 с.

² Самарцев І.Г. Євреї в Україні на поч. ХХ ст. // УІЖ. – 1994. – №4. – С. 19-29.

³ Погребінська І.М. Правове та економічне становище євреїв в Україні // УІЖ. – 1996. – №4. – С.124-132.

⁴ Гульдман В.К. Подольская губерния: опыт географического-статистического описания. – Каменец-Подольский, 1889. – 504 с.

⁵ Рибинский В.П. Єврейські хліборобські колонії на Київщині, Волині та Поділлі в пол. ХІХ ст. // Збір.праць єврейської історико-археографічної комісії. – К., 1929. – Т.2. – 199-239 с.

⁶ Хонигсман Я.С., Найман А.Я. Евреи Украины (кратный очерк истории).– Ч.1.– К., 1992.– 156 с.

⁷ Щербак М.Г., Щербак Н.О. Національна політика царизму на Правобережній Україні (др. пол. ХІХ- поч. ХХ ст.). – К., 1997. – 89 с.

⁸ Шестопап М. Євреї України. – К., 1992. – 180 с.

⁹ Щур Л.О. З історії єврейських поселень на Поділлі // Наук.праці К-ПДПУ: історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Т.5 (7). – С.165-173.

¹⁰ Мацюк О. Названа праця. – С.14.

- ¹¹ Там само. – С. 11.
- ¹² Погребінська І.М. Названа праця. – С.129.
- ¹³ Из записок Украинца. Арендари и плантаторы. – К.: Тип. Киев. унив., 1869. – С.9.
- ¹⁴ Там же. – С.9.
- ¹⁵ Клим Т.В. Євреї в Подільській губернії у др. пол. XIX – на поч. XX ст. Дипломна робота. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С.40.
- ¹⁶ Мацюк О. Названа праця. – С.49.
- ¹⁷ Там же. – С.49.
- ¹⁸ Оршанский И.Г. Евреи в России. Очерки экономического и общественного быта русских евреев. – СПб.: Тип. О.И. Бакста, 1877. – С.124.
- ¹⁹ Погребінська І.М. Названа праця. – С.129.
- ²⁰ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІА України). – Ф.442. – Оп. 532. – Спр. 202. – Арк. 7.
- ²¹ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край П. Чубинского. СПб.: Тип. К.В. Трубникова, 1872. – Т.6. – С.63-64.
- ²² Сборник сведений о Подольской Губернии. Вып. II. – Издание Под. Стат. Комитета. – Каменец-Подольский: Тип. Под. губерн. правления, 1882. – С.56.
- ²³ ЦДІА України. – Ф. 442. – Оп. 50. – Спр. 369. – Арк.4. зв.
- ²⁴ Цит. за Мацюк О. Названа праця. – С.51.
- ²⁵ Там само. – С.52.
- ²⁶ Щур Л.О. Названа праця. – С.170.
- ²⁷ Там само. – С. 170.
- ²⁸ Клим Т. Названа праця. – С.42.
- ²⁹ ЦДІА України. – Ф.442. – Оп. 816. – Спр. 9. – Арк. 10.
- ³⁰ Житецкий И.Р. Евреи в южной России // Киевская старина. – 1901. – июль-август. – Т.74. – С.10.
- ³¹ ПСЗ. – Т. 2. – С-Пб, 1886.. – №834.
- ³² Клим Т В. Названа праця. – С. 45.
- ³³ ЦДІА України. – Ф. 442. – Оп. 537. – Оп. 78. – Арк. 4.
- ³⁴ Рибинский В.П. Названа праця. – С. 208.
- ³⁵ Там же. – С.219.
- ³⁶ Там же.
- ³⁷ ЦДІА України. – Ф.234. – Оп. 1. – Т.1.– Спр. 52. – Арк. 114.
- ³⁸ Погребінська І.М. Названа праця. – С. 129.
- ³⁹ Рибинский В.П. Названа праця. – С. 221.
- ⁴⁰ ДАХО – Ф. 676. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 7.
- ⁴¹ Там само – Спр. 8. – Арк. 1-19.
- ⁴² Там само. – Спр. 10. – Арк. 95-96.
- ⁴³ Гессен И.С. Подольская губерния // Еврейская Энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. Изд. Общества для научных еврейских знаний и издательства Блокгауза и Ефрона. – Т.12. СПб.: Б.в., Б.г. – С.690.
- ⁴⁴ Любченко В. До історії єврейської землеробської колонії Веселець Лєстичівського повіту Подільської губернії (1850-1862 рр.) // Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції. Київ 8-9 грудня 1994. – К.: Росава, 1995. – С. 108.
- ⁴⁵ Рибінський В.П. Вказана праця. – С. 228-231.
- ⁴⁶ Там само. – С. 228-231.
- ⁴⁷ Мацюк О. Названа праця. – С. 48.
- ⁴⁸ Рибинский В.П. Названа праця. – С.2 39.
- ⁴⁹ Гульдман В.Н. Названа праця. – С. 93.
- ⁵⁰ Рибинский В.П. Названа праця. – С. 240.
- ⁵¹ Клим Т.В. Названа праця. – С. 54.
- ⁵² Самарцев І.Г. Названа праця. – С. 27.
- ⁵³ Хонигсман Я.С., Цаймам А.Я. Названа праця. – С. 67.
- ⁵⁴ Іващенко О.М., Поліщук Ю.М. Названа праця. – С.103.